

Men kan zich tot besluit en bij wijze van kritiek er alleen over verbazen dat dit voor Nederland zo belangrijke werk uitsluitend in het Engels werd gepubliceerd. Wij hebben er alle begrip voor dat resultaten van onderzoek internationaal zo bekend mogelijk worden gemaakt en als Vlaming hebben we bijvoorbeeld nooit gearzeld ook in het Frans te schrijven. Daarbij moet echter ons inziens altijd zorg ervoor worden gedragen dat een onderwerp dat het eigen Nederlandstalige publiek in de eerste plaats kan interesseren — hetgeen voor dit werk duidelijk het geval is — ook in één of andere vorm in het Nederlands wordt behandeld. Vandaar onze wens dat dit werk, misschien in een wat aangepaste vorm doch zo mogelijk even rijkelijk geïllustreerd en uitgegeven, ook als standaardwerk in het Nederlands zou worden gepubliceerd, daarbij misschien, wat hier slechts in één bijdrage (van F. Theuws) het geval was, de enge moderne nationale grenzen overschrijdend.

A. Verhulst

E. Gierlich, *Die Grabstätten der rheinischen Bischöfe vor 1200. Beiträge zur mittelrheinischen Kirchengeschichte* (Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte LXV; Mainz: Gesellschaft für mittelrheinische Kirchengeschichte, 1990, xxv + 437 blz., DM60,-).

Dit boek werd in het wintersemester 1987-1988 aan de universiteit van Bonn als proefschrift verdedigd. De auteur heeft zich ten doel gesteld te onderzoeken hoe in een aantal bisdommen in het Rijnland de successieve bisschoppen werden begraven, en tevens de ontwikkelingen in de verschillende bisdommen met elkaar in verband te brengen. Daartoe is hij van elke bisschop afzonderlijk nagegaan op wat voor plek het graf zich bevindt, bijvoorbeeld binnen of buiten de stadsmuren en in of bij een klooster of kapittelkerk. Ten aanzien van kloosters en kapittels heeft hij onderzocht of een aldaar begraven bisschop daarmee betrekkingen onderhouden heeft, en of zulke betrekkingen invloed hebben gehad op de plaats waar de bisschop zich liet begraven. Eveneens wil de auteur nagaan of de bisschoppen zich om de graven van hun ambtsvoorgangers bekommerd hebben. Ten slotte wil hij inzicht krijgen in heersende ideeën over het ideale bisschopsgraf.

Geografisch uitgangspunt van deze studie zijn de aartsbisdommen Trier, Mainz en Keulen met hun respectievelijke op de linker Rijnsoever gelegen suffragaanbisdommen, hetgeen in totaal negen bisdommen oplevert, waaronder de Nederlandse bisdommen Tongeren-Maastricht-Luik en Utrecht. Het chronologische beginpunt van zijn studie heeft de auteur zo vroeg mogelijk willen leggen. Dit verklaart ook waarom hij de bisdommen op de rechter Rijnsoever buiten beschouwing heeft gelaten en zich op die op de linkeroever heeft geconcentreerd. Alleen in laatstgenoemd gebied zijn de bisschopssteden van Romeinse oorsprong. Daar ook is het mogelijk de overgang tussen het laat-antieke en vroeg-middeleeuwse episcopaat te traceren. Een uitzondering is in dit opzicht Utrecht, zoals de auteur terecht opmerkt. De eindterm van zijn onderzoek heeft Gierlich rond het jaar 1200 gelegd. Rond die tijd begint de begrafenis van de bisschop in de kathedraal tot een starre regel te worden en valt er dus voor de auteur niets meer te onderzoeken.

Het overgrote deel van het boek bestaat uit een zeer systematische behandeling van de bisschopsgraven op basis van schriftelijke en archeologische bronnen. Elk behandeld bisdom beslaat een hoofdstuk, dat telkens verdeeld is in drie paragrafen, respectievelijk gewijd aan inleidende opmerkingen, de bespreking van de afzonderlijke bisschopsgraven en een samenvat-

tende conclusie. Dit gedeelte van het boek is sterk descriptief en kan vooral als naslagwerk nuttig zijn.

Op basis van dit omvangrijke detailonderzoek komt de auteur in zijn meest lezenswaardige en tevens afsluitende hoofdstuk tot een samenvattende beschrijving en chronologie van de opvattingen die ten aanzien van het ideale bisschopsgraf in zwang zijn geweest. Daarbij valt het op dat hij voor de bestudeerde periode van negen eeuwen (± 300 - ± 1200) tot een indeling in liefst acht periodes is gekomen. Voor de twee vroegste periodes kan men zich afvragen hoe algemeen geldig Gierlichs conclusies zijn, omdat hij daarvoor vrijwel alleen over gegevens met betrekking tot het bisdom Trier beschikt.

In de eerste periode die de auteur onderscheidt (± 200 - ± 350), is de wijze van begraven nog geheel in overeenstemming met de antieke grafcultuur: de bisschoppen werden buiten de stad op bestaande kerkhoven begraven. In de tweede periode (± 350 - ± 500) ontstond de gewoonte om een overleden bisschop bij zijn ambtsvoorgangers bij te zetten. De bisschopsgraven bevonden zich in een kerk. Voor deze periode is het niet duidelijk of men, toen deze traditie een aanvang nam, van een bestaande kerk gebruik maakte, of dat speciaal voor het te ruste leggen van de bisschoppen een kerk werd gesticht. Het feit dat in zo'n grafkerk van verering van ambtsvoorgangers sprake was, was vooreen bisschop een belangrijk motief voorde keuze daar *ad sancios* begraven te willen worden. Deze grafkerken verwerden in de derde periode (± 500 - ± 650) tot klooster- of kapittelkerken. Kapittels of kloostergemeenschappen, al dan niet dooreen bisschop gesticht, moesten zorg dragen voor voortdurend gebed aan het graf van de bisschop(pen). Met uitzondering van het bisdom Tongeren-Maastricht werden de bisschoppen in de nabijheid van de bisschopszetel begraven.

Omstreeks 650 ontstond met de vierde periode een nieuwe praktijk, waarbij de bisschoppen ver verwijderd van hun zetel in een kloostergemeenschap of in een familiegraf ter aarde besteld werden. In een aantal gevallen bleek dus de band met een klooster of met de familie bepalend te zijn voor de grafplaats.

Na circa 800 (begin vijfde periode) werd er toch weer overwegend bij de bisschopsstad begraven. De auteur wijst erop dat Utrecht in de negende eeuw een uitzonderingspositie innam, omdat dit de enige plaats was waar de bisschoppen reeds in de kathedraal bijgezet werden. Als reden hiervoor beschouwt hij het ontbreken van kerken in de voorstedelijke kern. Vanaf het midden van de negende eeuw (zesde periode) werd het ook elders gebruikelijk de bisschop in de stad zelfbij of in de kathedraal te begraven. Deze ontwikkeling viel chronologisch samen met de Noormanneninvallen, maar Gierlich ziet hierin niet de belangrijkste reden voor deze nieuwe ontwikkeling. De invallen kunnen hiertoe bijgedragen hebben, maar hij zoekt de reden vooral in de band tussen bisschop en domkapittel. De domkapittels, die een gesloten gemeenschap gingen vormen ten opzichte van de overige stedelijke geestelijkheid en die in nauwe betrekking tot hun bisschop stonden, kwamen in de negende eeuw tot wasdom. In de zevende periode (± 950 - ± 1075) lieten de bisschoppen zich doorgaans begraven in de kathedraal of in een binnen de stad gelegen klooster- of kapittelkerk waarmee zij als stichter of begunstiger nauwe betrekkingen hadden onderhouden. Bisschopsgraven buiten de stad werden een uitzondering. Daarnaast ziet men translaties van elders begraven bisschoppen naar de bisschopsstad. Gierlich ziet dit alles als resultaten van een politiek die erop gericht was de Ottoonse bisschopsstad tot het politiek-bestuurlijk centrum van het bisdom te maken en de positie van de bisschop als stadsheer te verstevigen. De laatste en achtste periode (± 1075 - ± 1200) wordt gekenmerkt door een concurrentiestrijd tussen de kathedraal enerzijds en met bisschoppen gelieerde kloosters buiten de bisschopsstad anderzijds, een strijd die omstreeks 1200 ten gunste van de kathedraal

werd beslist. De regel dat de kathedraal de eerst aangewezen begraafplaats voor een bisschop is, was reeds tijdens de synode van Tribur (895) vastgelegd en is ook terug te vinden in de canon iekrechtel ijke verzamelingen uit de elfde en twaalfde eeuw. Pas in de twaalfde eeuw bleek hij echter algemeen in praktijk gebracht te worden.

In zijn afsluitende conclusie stelt Gierlich dat de bisschoppen de plaats waar zij te ruste zouden worden gelegd geenszins van het toeval lieten hangen, maar dat zij hierover bewust een beslissing namen. Hun zieleheil zou immers door een juist gekozen grafplaats bevorderd worden. Daarom ook streefden de laat-antieke en vroeg-middeleeuwse bisschoppen ernaar *ad sanctos* bijgezet te worden. Om er zeker van te zijn dat aan het graf van de bisschoppen permanent zou worden gebeden, werd na het midden van de zevende eeuw de koppeling tussen bisschoppelijke begraafplaats en kapittel of klooster tot stand gebracht. Sinds het einde van de negende eeuw werd dit altijdurende gebed bij uitstek de opgave van het domkapittel. De keuze van de grafplaats bleef echter tot aan het begin van de dertiende eeuw een persoonlijke aangelegenheid van de bisschoppen. Daar waar zij zich van voortdurend gebed aan hun toekomstig graf verzekerd wisten, wensten zij zich hun laatste rustplaats. Nadien bleef de kathedraal in alle door Gierlich bestudeerde bisdommen de vaste begraafplaats voor de bisschoppen. De verklaring hiervoor zal moeten worden gezocht in het feit dat de bisschoppen stadsheer waren geworden en bleven en dat zij veelal uit het domkapittel gerecruteerd werden.

De waarde van dit boek schuilt zowel in de catalogus van bisschopsgraven, die in de eerste negen hoofdstukken aangeboden wordt, als in de conclusie, waarin de auteur tot een periodisering komt en laat zien door welke motieven bisschoppen zich bij de keuze van hun laatste rustplaats lieten leiden.

J. Kuys

I. Spijker, *Aymijns kinderen hoog te paard. Een studie over Renout van Montalbaen en de Franse Renaut-traditie*. (Dissertatie Utrecht 1990, Middeleeuwse studies en bronnen XXII; Hilversum: Verloren, 1990, 318 blz., f55,-, ISBN 90 6550 235 1).

Zoals bekend gaan veel Middelnederlandse Karelromans terug op Franse *chansons de geste*. Naarmate beide tradities nauwkeuriger getraceerd worden, blijkt dat het exact bepalen van het karakter van die relatie in complexiteit navenant toeneemt. De onderhavige dissertatie over de verhouding tussen de Middelnederlandse *Renout* en zijn Oudfranse pendant illustreert dat treffend: gaat het om een (vrije) vertaling, een versie die heel ver afstaat van de bewaard gebleven Franse redacties, een omwerking/bewerking, of kwam de *Renout* tot stand zondereen geschreven intermediair, dus op basis van herinneringen aan een voordrachtversie? Voor verschillende Karelromans is laatstgenoemde mogelijkheid verondersteld (bijvoorbeeld de *Ogier*), maar harde gegevens ontbreken. De waarde van dit onderzoek is vooral dat het de mogelijkheid van een orale bron een stuk plausibeler maakt.

Het is zeker niet zo dat van meet af aan naar deze conclusie wordt 'toegeredeneerd'. Voortdurend stuit men op een behoedzaam afwegen van de verschillende mogelijkheden. Dat levert een boeiend en verrassend slothoofdstuk op en een conclusie die door het vermijden van finalistisch construeren aan overtuigingskracht wint. Daartoe draagt bij dat de afwegingen blijken van een indrukwekkende beheersing van de gehele internationale /?enaw/-traditie, zowel op 'micro- als op macro-niveau'. Keerzijde van die beheersing is dat de lezer door het